

A király beszéde: II. Muršili hettita nagykirály „afáziája”

Simon Zsolt

Bánréti Zoltán sokoldalú kutatói és oktatói munkássága még egy ókortudós számára is számos lehetőséget kínál egy köszöntő dolgozat témájául. Minthogy azonban az ünneptelt neve elsősorban az afáziás kutatásokkal forrt össze, a beszéd- és nyelvi zavarok kultúrtörténetének egy apró ókori szeletével szeretnék további izgalmas és sikeres kutatásokat kívánni!

A Hettita Birodalom (kb. i. e. 1650/1560 – XII. sz. eleje) az ókori Kelet egyik nagyhatalma volt. Uralkodóinak tetteiről számos forrásból értesülünk, például évkönyvekből, *res gestae*-kből vagy épp levelekből. Noha e források természetesen nem mentesek az uralkodói propagandától, néha megkapó őszinteséggel derül fény némelyik hettita uralkodó magánéletének vagy emberi gyarlóságának egy-egy aspektusára. Egy ilyen eset a XIV. sz. utolsó harmadában uralkodó, Anatólia nagy részét uralma alatt egyesítő II. Muršili hettita nagykirály rejtélyes betegsége, jelen dolgozat tárgya.

A betegséghez egyetlen forrásunk van, a CTH 486 számmal azonosított hettita szöveg, amely Hattušából, a hettita fővárosból került elő, közelebből nem azonosított helyen (a korai ásatók ugyanis nem jegyezték fel az agyagtáblák előkerülésének a helyét). A három kéziratban (vagyis eredetileg három agyagtáblán) fennmaradt szöveg műfaja rítusleírás, mégpedig azon rítusé, melynek feladata a nagykirály meggyógyítása lett volna. A rítus bevezetőjében pedig maga a nagykirály mondja el betegségét.

A szöveg első kiadói a betegséget még óvatosan „a beszéd megbénulása”-ként (*Sprachlähmung*) határozták meg (Goetze & Pedersen 1934), és ez a megfogalmazás mindmáig használatban van.¹ Mindazonáltal ezt a betegséget a legtöbb kutató afáziaként azonosította,² noha olyan is akadt, aki kifejezetten elutasította, hogy a betegség beazonosítható lenne (van den Hout 2000, 645). Ahhoz, hogy megértsük, miről is szól a vita, ill. szilárd alapot teremtsünk a betegség meghatározásához (ha ez egyáltalán lehetséges lesz), át kell tekintenünk a szöveg már említett bevezetőjét, különösen mivel a létező fordítások meglepően eltérően fordítanak bizonyos részeket, éppen a kulcsfontosságú kifejezéseket. A következőkben először a bevezető teljes fordítását adom, majd a „tüneteket” közelebből is megvizsgálom:³

A következőképpen (szólok) én, a Nap,⁴ Muršili nagykirály: Kunnū⁵ romvárosába hajtottam. (Ott) a Viharisten vihart támasztott⁶ és folyamatosan, rettenetesen mennydörgött. Félttem. Kevés lett a számban a szó. Valahogy kevésbé jött fel a beszéd. Ezt a dolgot hosszú időn át teljesen figyelmen kívül hagytam. Ám ahogy tel-

¹ Pl. Kümmel (1987); Lorenz (2013, 165); Görke (2015); vö. még Goedegebuure (2014, 178: „impairment of speech”).

² Pl. Otten – Rüster (1973, 90); Lebrun (1985); Beckman (1995); Hoffner (1996, 254; 2013, 150); van den Hout (2004, 359); Mouton (2007, 161); Freu (2008, 67); Mazoyer (2008, 371); Haas (2008, 152); Melchert (2013, 162); CHD *passim*; csak idézőjelesen Groddek (2005, 16). Megjegyzendő, hogy e kutatók az azonosítás mellett nem érveltek, ill. közelebbi meghatározást nem adtak. Haas (2008, 152, 507. j.) szerint az afázia a babilóni szövegekből is ismeretes *šibit pī* (KA.DIB.BI.DA) ’a száj megragadása’ néven, vö. Reiner (1995, 104–106), irodalommal.

tek-múltak az évek, elkezdett ez a dolog megjelenni az álmaimban. Álmomban megjelent az istenség keze⁷ és a szám oldalra ment.” (CTH 486 §1, 1–12)

A tünetek tehát az alábbiak:

1. „Kevés lett a számban a szó (*nu=mu=kan memiyaš KAxU-i and[a] tepawēšta*)”: A kutatók többsége így, helyesen fordítja.⁸ Számos kutató ugyanakkor szabadon fordította,⁹ amellyel ugyan a mondat lényegét visszaadták, de ezzel elsikkadt a mondat pontos jelentése, amely viszont kulcsszerepet játszhat a diagnózisban: a szöveg *tepawēšš-* igéjének jelentése ugyanis minden kétséget kizáróan ’kicsivé, kevésbé válni’ a *tēpu-* / *tēpaw-* ’kicsiny, kevés’ melléknévből.¹⁰

2. „Valahogy kevésbé jött fel a beszéd (*nu=mu=kan memiyaš tepu kuitki šarā iyattat*)”: A mondat jelentése világos.¹¹

3. „Ezt a dolgot hosszú időn át teljesen figyelmen kívül hagytam (*nu=kan aši memian arha=pat paškuwanun*)”: Bár majdnem minden kutató úgy fordítja, hogy ’figyelmen kívül hagytam’,¹² figyelemre méltó Friedrich (1925, 288; 1936, 305) meglehe-

³A fordítás a szerző munkája hattita nyelvből, Görke (2015) szövegkiadása alapján (ahol megtalálhatóak a táblatöredékek fotói is, korábbi szövegkiadásokhoz ld. Götze & Pedersen (1934), Lebrun (1985) és Mouton (2007, 161–163). A hattita szöveget is ezen kiadás alapján, mégpedig a fennmaradt kéziratok alapján rekonstruált „összöveg”, az ún. kompozit szöveg alapján idézem. A részlet további fordításaihoz ld. Kümmel (1987, 289); Beckman (1995); Bryce (2002, 167–168; 2005, 219); van den Hout (2004, 360); Mouton (2007, 163–164); Haas (2008, 153); Goedegebuure (2014, 178, 199–200). A fordítás során – eltérően némely kutatótól – meghagytam az eredeti szöveg szaggatott mondatszerkesztését, mely szerintem a feszültséget hivatott visszaadni. Bármiképpen is értelmezzük azonban a szöveg stílusát, a hangsúly az eredetihez hű, vagyis interpretációmentes megformáláson van.

⁴A hattita nagykirályok szokásos önmegjelölése.

⁵A település mindmáig azonosítatlan, közelebbi lokalizációja sem ismeretes, ld. del Monte (1992, 85).

⁶Az egyértelmű alak ellenére (múlt idő, sg. 3., tárgyas ige) szinte minden fordító személytelen szerkezettel fordítja (’vihar tört ki’), mivel a Viharisten alanyként csak a második tagmondatban kerül megnevezésre (Götze & Pedersen 1934, 5; HW² H 370; Lebrun 1985, 10; Kümmel 1987, 289; Tischler 1993, 317; Beckman 1995, 2010; Bryce 2002, 167; 2005, 219; van den Hout 2004, 360; Mouton 2007, 163; Haas 2008, 153; Goedegebuure 2014, 178, 199). Görke (2015) azonban joggal mutat rá, hogy a szövegben később (§4, 62–63) ugyanez a szerkezet fordul elő, viszont a Viharisten, mint a cselekvés alanya megnevezésével (vö. már Friedrich [1936, 305]).

⁷Amint Kümmel (1987, 289) és Haas (2008, 153, 511. j.) rámutatnak, babilóni analógiák alapján a kifejezés a hirtelen megjelenő betegséget jelenti. Az itt használt *ār-/ar-* ige jelentése ’jönni valakihez/valamihez, megérkezni’ (HW² A s.v.). Ha valakihez álmában egy kéz érkezik, akkor azt leginkább a ’megjelenik’ igével lehet visszaadni (szemben az amúgyis képzavaros ’hozzálépni’ [Mouton 2007, 163; Görke 2015], ’hozzájönni’ [Kimball (2000, 140)], ’elérni’ [Friedrich (1925, 288)] vagy ’találkozni’ [Götze & Pedersen 1934, 5; Kümmel 1987, 289; Haas 2008, 153] javaslatokkal). Friedrich (1936, 305), Lebrun (1985, 110), Beckman (1995, 2010), van den Hout (2004, 360) és Goedegebuure (2014, 178, 200) fordítása, miszerint az istenség keze megérintette volna (sőt, Oppenheim [1956, 231] és Bryce [2002, 168; 2005: 219] szerint lesújtotta volna), nem következik az ige jelentéséből (Hoffner [2003, 101–102; 2013, 150] pedig még egy lépéssel tovább megy, s szerinte a száját érintette volna meg, de ennek az állításnak sincs szövegszerű alapja).

⁸Götze & Pedersen (1934, 5); Friedrich (1936, 305); Lebrun (1985, 109); Kümmel (1987, 289); Tischler (1993, 317); Beckman (1995, 2010); van den Hout (2004, 360).

⁹Friedrich (1925, 288): „die Sprache versagte mir im Munde”; Bryce (2002, 167): „speech withered in my mouth”; Mouton (2007, 163): „ma voix, dans (ma) bouche, devint hésitante”; Haas (2008, 153): „das Wort im Munde stockte mir”; Goedegebuure (2014, 178, 200): „the speech in my mouth became hesitant”; Görke (2015): „das Wort wurde mir im Mund schwach”.

¹⁰Vö. CHD M 269; Tischler (1993, 317; 2008, 196); Ünal (2007, 712); Kloekhorst (2008, 869).

¹¹Megjegyzendő, hogy a hattita szöveg *memiyaš* szava egyaránt jelent ’beszéd’-et, ’szó’-t, és ’dolgot’, ’ügy’-et.

¹²Güterbock (1957, 355); Kümmel (1987, 289); Beckman (1995, 2010); Bryce (2002, 168; 2005, 219); Mouton (2007, 163); Haas (2008, 153); Puhvel (2011, 191); Goedegebuure (2014, 178, 200).

tősen óvatosan, három kérdőjellel elővezetett fordítási javaslata (‘elfelejtettem’), amely sokkal jobban illeszkedik a szövegbe.¹³ Oppenheim (1956, 230–231) épp erre a fordításra építi fel értelmezését, miszerint a király elfojtotta az emléket, ezért jött elő az álmában és betegedett bele még egyszer. Mindez igen logikusan hangzik (egy másik magyarázathoz ld. azonban lentebb), de illik a másik fordítási javaslathoz is. Mivel azonban az ige további szöveghelyei (CHD P s.v.) a hagyományos fordításhoz jobban illeszkednek, magam is ezt választottam.

4. „A szám oldalra ment” („KAXU-išš=a=mu=kan tapūša pait”): A kifejezés szerinti jelentése világos.¹⁴ A kérdés az, mit is jelent pontosan, vajon utal-e valamilyen fizikai eltorzulásra, amely segítségünkre lehetne a diagnózisban. Beckman (1983, 185) és Hoffner (1996, 253–254; vö. CHD P 34–35; van den Hout 2000, 645) mutattak rá, hogy a „tapūša pait” tényleges jelentése mindössze annyi, hogy egy testrész nem vagy rosszul működik, amint az az egyik hettita születési rítusból is kiderül, ahol a szájjal, a szemek és az ún. kilenc testrész hibáját írja le (KUB 44.4 Vo. 7–8, a hettitában a „tizenkét testrész” az emberi test részeinek sztereotíp megfelelője). Ez azt jelenti, hogy van den Hout (2004, 360: „my mouth ceased to function”) és Görke (2015: „und mein Mund hörte auf zu funktionieren”) fordításai bár tartalmilag megközelítőleg helyesek (ám a kifejezés azt is jelentheti, hogy az uralkodó szája „csak” „rosszul” működött), nem adják vissza a hettita fogalmazásmódot, míg néhány kutató ismételtelen túlon túl szabad fordítást választott.¹⁵ Fontosabb azonban a mi szempontunkból, hogy itt ezek szerint nem egy tünetről van szó, hanem csak egyszerűen arról, hogy a szája nem vagy csak rosszul működött, más szavakkal nem lehet érvként felhasználni valamilyen agyi sérülés bizonyítéaként.

Ezzel a háttérrel most vessünk egy pillantást arra, milyen egyéb magyarázatok születtek a bevezetőben már említett afázia mellett. Érdekes módon két kutató is a túlfeszített idegállapot miatti hangvesztésként jellemezte az eseményt (Oppenheim 1956, 230; Beckman 1995, 2010), holott a szövegből egyértelmű, hogy az uralkodó nem a hangját vesztette el, hanem a beszédperformanciával voltak gondjai. Oppenheim (1956, 231) kevésbé valószínű alternatívaként azt vetette fel, hogy az „isten kezének” lesújtása (amiről láttuk, hogy sújtott le) stroke-ot okozott volna, amely megbénította volna a fél arcát, és ezért „ment volna oldalra”. Egy kisebb stroke-ot tételezett fel óvatosan Bryce (1998, 239; 2002, 167; 2005, 219) és Collins (2007, 52, 186) is.¹⁶ Hasonlóképpen gondolkodott

¹³ Követi Oppenheim (1956, 230), Lebrun (1985, 109) és Tischler (2008, 141); nyitva hagyja a kérdést van den Hout (2004, 360), ill. egy lépéssel továbbmegy Kronasser (1966, 481: „sich verdrängen”). Ünäl (2007, 531) is a ‘figyelmén kívül hagy’ jelentést veszi fel az igeikötős igealakra, ugyanakkor az ige igeikötő nélküli jelentései közé felveszi az ‘elfelejteni’-t (a német változatban kérdőjellel, a török változatban anélkül, az angol változatban pedig nem veszi fel). A CHD P 209 szerint nincs ok ezen jelentés feltevésére, „since Mursili may have been subsequently punished by the Stormgod for having failed to perform the necessary rituals soon after the incident”. Csakhogy a történetből tudjuk, hogy ez nem történt meg, így ez nem ellenérv. Götze & Pedersen (1934, 5) fordítása („trotzdem fand ich mich in besagten Zustand”) bizonyosan nem jó.

¹⁴ S helyesen így is fordítja Beckman (1995, 2010); Hoffner (1996, 253); Bryce (2002, 168; 2005, 219); Mouton (2007, 163–164); Goedegebuure (2014, 178, 200).

¹⁵ Götze & Pedersen (1934: 5): „das Sprachvermögen ging mir (ganz) verloren”; Kümmel (1987: 289): „meine Sprache mich (ganz) verließ”; Haas (2008: 153): „meine Sprache mich (ganzlich) verließ”. Lebrun (1985, 110) fordítása („ma bouche se mit de travers”) pontatlan, Kimball (2000, 140) fordítása („and (speech) went to the side of my mouth”) pedig rossz, mert a KAXU-iš csak nominativus lehet.

¹⁶ Mindketten figyelmen kívül hagyták Beckman és Hoffner fentebb idézett elemzéseit, és csak Bryce idézi van den Hout ellenvéleményét.

Ünal (1977, 433/458 és 64. j.) is, aki viszont a sokkot követő éveken át tartó arcbénulás okozta beszédzavart tételezett fel, míg Friedrich (1925, 288; 1936, 305) szerint a fájdalomtól húzódtott volna el a szája. A fentiek alapján azonban ezeket a javaslatokat ki kell zárunk (így Beckman [1983, 185, 493. j.] és Hoffner [1996, 253–254; 2013, 150] is).

Mi történt tehát az uralkodóval? Rögtön előrebocsájtom: e rendkívül kevés információ alapján aligha lehet megbízható diagnózist felállítani. S nemcsak azért, mert jelen sorok szerzője hettitológus, nem pedig pszichológus vagy a nyelvi zavarok szakértője, hanem mert ezt a forrásszöveg jellege sem teszi lehetővé: ugyanis a fennmaradó része (58 sor a bevezető 12 sorával szemben) azt taglalja, milyen rítusokat kell végrehajtani, hogy az uralkodó meggyógyuljon. A hettita rítusszövegek funkciója ugyanis praktikus volt, céljuk a „gyógymódok” összegyűjtése, lejegyzése és archiválása volt, nem pedig a betegségek részleteinek leírása (a hettita rítusok jellemzéséhez magyarul ld. Simon 2013). Itt érdemes arra utalni, hogy ezen okok miatt még az egyik legtöbbet elemzett hettita rítusszöveg, a *Paškuwatti-rítus* esetén is homlokegyenest ellenkező következtetésekre jutott a kutatás azt illetően, pontosan mi is volt a baja a páciensnek. A hagyományos felfogás szerint impotenciában szenvedett (Hoffner 1987), ezzel szemben Miller (2010) amellett érvelt, hogy meleg volt, jómagam pedig agkori inkontinenciában látom a problémáját (Simon s.a., mind további irodalommal). Más szavakkal, amíg nem találunk egy más műfajú forrást, addig kénytelenek vagyunk beérni ezzel a töredékes információval. A kérdés tehát, hogy afáziában szenvedett-e a király, amint azt az uralkodó vélekedés feltételezi, s ha igen, megállapítható-e, milyenben, illetve mi volt a problémája, ha nem afázias volt.

Afáziának az agyi területek sérülése következtében előálló nyelvi korlátozottságot nevezzük (Bánréti [2014, 1187]). Mivel a „szám oldalra ment” kifejezésről már látuk, hogy nem jelent bénulást, ezt nem lehet agyi területek sérülésének retrospektív diagnózisára felhasználni, és a leírás szerint az uralkodó fizikai sérülést sem szenvedett. Ez összhangban áll azzal, hogy ha végigtekintünk az afáziák típusain (vö. Bánréti [2014, 1192–1193]), azt látjuk, hogy egyik sem igazán illik az uralkodó helyzetére: a szöveg alapján az uralkodó problémája az volt, hogy keveset és nehezen beszélt, nem pedig az, hogy rosszul (agrammatikusan). Ez kizárja a Broca-afáziát, ahol gyakorta hiányoznak a funkciószavak, ragok és toldalékok; a Wernicke-afáziát, ahol nemcsak hogy folyamatos a beszéd, de még értelmetlen szavakból is áll (és értészavarral is társulhat, melyről ismét nem szólt a szöveg); a vezetékes (kondukciós) afáziát, amelyet a téves fonémacserék és fonémikus parafáziák jellemeznek. Minthogy az uralkodó nem panaszkodott arról, hogy megértési problémái lettek volna, a transzkortikális szenzoros afáziát, melynek alapvető tünete a zavar a szavak megértésében, szintén kizárhatjuk, akárcsak a globális afáziát, ahol súlyos zavarok jelentkeznek valamennyi nyelvi funkcióban.¹⁷ Az anómikus afázia, ahol bizonyos szavak, különösen köznevek produkálására képtelen a beteg, ugyan illeszkedik a „kevés beszéd” jellegébe, de aligha hihető, hogy az így létrejött „rossz” mondatokat ne említette volna Muršili. Az egyedüli afázia, amely talán szóba jöhetne, a transzkortikális motoros afázia, amelyet nagyon tömör, néhány szavas megnyilatkozások jellemeznek, s amely illeszkedik is a „kevés beszéd” tünetéhez. Ám egyrészt ezt is kísérhetik agrammatikus megnyilatkozások, ami kizárná ezt az azonosítást, másrészt a beszéd ezen

¹⁷ Az értési problémák meg nem említésének, mint érvnek ellene lehetne vetni, hogy ez *argumentum e silentio*, és mint olyan, nem érvényes. Ha azonban egy uralkodó még a számára meglehetősen kényes beszédzavaráról is beszámol, vajon miért hallgatta volna el ugyanebben a kontextusban a beszédértési zavarát?

afázia esetében jól artikulált, így kérdéses, jellemezte volna-e ezt a helyzetet a király úgy, hogy nem vagy rosszul működik a szája.

Más szavakkal, szemben a kutatásban elterjedt megjelöléssel, nincs arra bizonyíték, hogy Muršili afáziában szenvedett volna. De akkor mi történt a királlyal? Minden, amit tudunk, hogy a király félt, s utána keveset, illetve akadozva beszélt, vagyis gyakorlatilag sokkot kapott – egy kihalt vidéken (egy romvárosnál járt), erős viharban, mennydörgéssel ez valahol érthető is.¹⁸ Lebrun (1985, 135); Beckman (1995, 2010) és Bryce (2005, 219) utalnak arra, hogy a király amúgy is komoly érzelmi stressznek lehetett kitéve tekintve, hogy fiatalon lépett trónra, amelyet széles körű lázadás követett, párosulva egy állítólag hűsz éven át tomboló járvánnyal, amely megzúzta a hettita népességet, s melynek feltehetően apja és egyik bátyja is áldozatul esett, (e járványról magyarul ld. Simon [2015]), valamint további családi tragédiákkal (egy másik bátyjának megöletése, illetve imádott feleségének korai elhunytja). Nem utal tehát semmi öröklött vagy szerzett elváltozásra, ráadásul a király felépült, tehát pusztán pszichológiai okának kellett lennie. A traumatikus élmény(ek) hatására részlegesen, de csak átmenetileg korlátozott beszéd-készség tipikusan jelentheti például a dadogást. A dadogás nem feltétlenül jár együtt hang- vagy szótagismétléses tünetekkel, jellemezhetik néma megakadások is, ugyanakkor a király helyzetének megfelelő, vagyis pszichológiai okok révén szerzett dadogást elsősorban a kezdő vagy hangsúlyos szótag ismétlése jellemzi (a szerzett dadogás leírásához ld. Ward [2006, 332–338, kül. 336, 338, irodalommal]). Ezen a ponton ütközünk abba a problémába, hogy a szövegben megörökített tünetek („valahogy kevésbé jött fel a beszéd” és „kevés lett a számban a szó”) meglehetősen általánosak, s voltaképp mindkét tünettípusra (a hang- vagy szótagismétlésre, illetve a néma szakaszokra) is vonatkozhatnak. (A „kevés lett a számban a szó” nem csak néma szakaszokat jelenthet, hanem azt is, hogy jóval több időbe tellett elmondania a királynak, amit akart, mint korábban, s ez hang- vagy szótagismétléseknek is köszönhető). Az azonban mindenképp kijelenthető, hogy a szövegben említett tünetek kompatibilisek a traumatikus élmény(ek) hatására szerzett dadogással. Ezzel összhangban állnak a király további megjegyzései is, miszerint a szája nem, illetve rosszul működik (amely utalhat artikulációs problémára), s hogy „ezt a dolgot hosszú időn át teljesen figyelmen kívül hagytam” – ez ugyanis a tipikus viselkedés a pszichológiai gyökerű szerzett dadogásnál (szemben a fejlődési rendellenességnél). Ebben az esetben tehát nem elfojtásról lett volna szó, mint Oppenheim feltételezte, hanem csak egyszerű figyelmen kívül hagyásról.¹⁹

Muršili története jó véget ért, hiszen a király meggyógyult (és az egyik legnagyobb hettita uralkodó vált belőle), bár annak a marhának, amelyet e célból bűnbak gyanánt feláldoztak, a pszichológiai hatáson túl ehhez vajmi kevés köze lehetett. A népi gyógymódok azonban időtállóak: még néhány évvel ezelőtt is teljesen természetes volt egy szván faluban (Grúzia északnyugati hegyeiben, elzárt területeken beszélt nyelv), hogy amikor egy fiatal férfi vadászatra menve eltűnt, és csak néhány nap múlva találtak rá sokkos ál-

¹⁸ Friedrich (1936, 305) és Hoffner (2013, 150) állításával szemben azonban „villámlás” nem volt.

¹⁹ Friedrich (1936, 305) felhívja a figyelmet, hogy a beszédzavar nem szükségszerűen volt tartós, egyszerűen csak elakadhatott a király szava (s éppen azt mondja, hogy például nem dadogott). Bár a szöveg megengedi ezt az értelmezést is, egy ilyen rövid ideig tartó eseményből aligha nőtt volna ki egy későbbi probléma és egy egész komoly tisztító rítus.

lapotban, alig tudván beszélni (állítása szerint meglátta Dálit, a vadászat pogány istennő-jét), akkor egy bikát áldoztak gyógyulása céljából.²⁰

Köszönetnyilvánítás

Köszönetem fejezem ki Kas Bencének értékes észrevételeiért. A diagnózisért a felelőség azonban engem terhel.

Hivatkozások

- Bánréti Zoltán. 2014. Az afázia. In: Pléh Csaba és Lukács Ágnes (szerk.) Pszicholingvisztika I-II. Magyar pszicholingvisztikai kézikönyv. Budapest: Akadémiai. 1167–1241.
- Beckman, Gary M. 1983². Hittite Birth Rituals. StBoT 29. Wiesbaden: Harrassowitz.
- Beckman, Gary M. 1995. The Aphasia of Murshili II. In Jack M. Sasson (szerk.) Civilizations of the Ancient Near East III. New York: Charles Scribner's Sons. 2010.
- Bryce, Trevor. 1998. The Kingdom of the Hittites. Oxford: Oxford University Press.
- Bryce, Trevor. 2002. Life and Society in the Hittite World. Oxford: Oxford University Press.
- Bryce, Trevor. 2005². The Kingdom of the Hittites. Oxford: Oxford University Press.
- CHD = Hans G. Güterbock, Harry A. Hoffner, és Theo P. J. van den Hout (szerk.) The Hittite Dictionary of the Oriental Institute of the University of Chicago. Chicago: The Oriental Institute of the University of Chicago. 1980–.
- Collins, Billie Jean. 2007. The Hittites and Their World. Atlanta: Society of Biblical Literature.
- Freu, Jacques. 2008. Quatre-vingts ans d'histoire hittite (c. 1320-1240 av. J.C.). In uő. és Michel Mazoyer (szerk.) L'apogée du nouvel empire hittite. Les Hittites et leur histoire 3. Paris: L'Harmattan. 9–286.
- del Monte, Giuseppe F. 1992. Supplement. Répertoire géographique des textes cunéiformes 6/2. Wiesbaden: Reichert.
- Friedrich, Johannes. 1925. Zwei neue hethitische Pronominalformen. Zeitschrift für Assyriologie 36. 286–296.
- Friedrich, Johannes. 1936. [Götze & Pedersen 1934]. Orientalistische Literaturzeitung 39. col. 304-311.
- Goedegebuure, Petra. 2014. The Hittite Demonstratives. Studies in Deixis, Topic[s] and Focus. StBoT 55. Wiesbaden: Harrassowitz.
- Görke, Susanne. 2015. Muršilis Sprachlähmung (CTH 486). hethiter.net/: CTH 486 (utolsó letöltés: 2016. január 28.)
- Götze, Albrecht & Pedersen, Holger. 1934. Muršilis Sprachlähmung. Ein hethitischer Text mit philologischen und linguistischen Erörterungen. København: Levin és Munksgaard.
- Groddek, Detlev. 2005. Über Joins und Joinen. Aus der Arbeit an der Hinterlassenschaft der hethitischen Archive und Bibliotheken. International Journal of Diachronic Linguistics and Linguistic Reconstruction 2. 1–28.

---

²⁰ A történetet Ekaterine Gogokhiának köszönöm, aki egy szván barátnőjétől hallotta, aki személyesen is ismeri a szerencsétlenül járt férfit.

- Güterbock, Hans Gustav. 1957. [J. Friedrich, Kurzgefaßtes hethitisches Wörterbuch]. *Oriens* 10. 350–362.
- Haas, Volkert. 2008. Hethitische Orakel, Vorzeichen und Abwehrstrategien. Ein Beitrag zur hethitischen Kulturgeschichte. Berlin & New York: Walter de Gruyter.
- Hoffner, Harry A. 1987. Paskuwatti's ritual against sexual impotence (CTH 406). *Aula Orientalis* 5. 271–287.
- Hoffner, Harry A. 1996. From Head to Toe in Hittite. In Joseph E. Coleson & Victor H. Matthews (szerk.) „Go to the Land I Will Show You”. *Studies in Honor of Dwight W. Young*. Winona Lake: Eisenbrauns. 247–259.
- Hoffner, Harry A. 2003. Theodicy in Hittite Texts. In Antti Laato & Johannes C. de Moor (szerk.): *Theodicy in the World of Bible*. Leiden: Brill. 90–107.
- Hoffner, Harry A. 2013. „The King's Speech”: Royal Rhetorical Language. In Billie Jean Collins & Piotr Michalowski (szerk.): *Beyond Hatti. A Tribute to Gary Beckman*. Atlanta: Lockwood. 137–154.
- van den Hout, Theo. 2000. [Bryce 1998]. *Bibliotheca Orientalis* 57. col. 643–646.
- van den Hout, Theo. 2004. Some Thoughts on the Composition Known as Muršili's Aphasia (CTH 486). In Michel Mazoyer & Olivier Casabonne (szerk.) *Antiquus Oriens. Mélanges Offerts au Professeur René Lebrun I*. Paris: L'Harmattan. 359–380.
- HW² = Friedrich, Johannes (†) et al. (szerk.) *Hethitisches Wörterbuch*. Zweite, völlig neubearbeitete Auflage auf der Grundlage der edierten hethitischen Texte. Heidelberg: Winter. 1975–.
- Kimball, Sara E. 2000. Hittite *ariya-* „consult an oracle”? In Yoël L. Arbeitman (szerk.) *The Asia Minor Connexion. Studies on the Pre-Greek Languages in Memory of Charles Carter*. *Orbis Supplementa* 13. Leuven & Paris: Peeters. 133–149.
- Kloekhorst, Alwin. 2008. *Etymological Dictionary of the Hittite Inherited Lexicon*. Leiden Indo-European Etymological Dictionary Series 5. Leiden & Boston: Brill.
- Kronasser, Heinz. 1966. *Etymologie der hethitischen Sprache* 1. Wiesbaden: Harrassowitz.
- Kümmel, Hans Martin. 1987. Die Sprachlähmung König Muršilis. In Otto Kaiser (szerk.) *Texte aus der Umwelt des Alten Testaments II. Religiöse Texte. Rituale und Beschwörungen I*. Gütersloh: Mohn. 289–292.
- Lebrun, René. 1985. L'aphasie de Mursili II = CTH 486. *Hethitica* 6. 103–137.
- Lorenz, Jürgen. 2013. Kontrastierung und Variation: Zur Verwendung von Logogrammschreibungen und des Zeichens LI besonders in hethitischen Königsnamen. *Journal of Cuneiform Studies* 65. 163–168.
- Mazoyer, Michel. 2008. Religion et ideologie a l'époque imperiale. In Jacques Freu & uő. (szerk.) *L'apogée du nouvel empire hittite. Les Hittites et leur histoire* 3. Paris: L'Harmattan. 287–433.
- Melchert, H. Craig. 2013. Luvian Language in „Luvian” Rituals in Hattuša. In Billie Jean Collins & Piotr Michalowski (szerk.) *Beyond Hatti. A Tribute to Gary M. Beckman*. Atlanta: Lockwood. 159–172.
- Miller, Jared L. 2010. Paskuwatti's ritual: Remedy for impotence or antidote to homosexuality? *Journal of Ancient Near Eastern Religions* 10. 83–89.
- Mouton, Alice. 2007. Rêves hittites. Contribution à une histoire et une anthropologie du rêve en Anatolie ancienne. *CHANE* 28. Leiden és Boston: Brill.

- Oppenheim, A. Leo. 1956. *The Interpretation of Dreams in the Ancient Near East. With a Translation of an Assyrian Dream-Book.* Philadelphia: The American Philosophical Society.
- Otten, Heinrich & Rüster, Christel. 1973. Textanschlüsse von Boğazköy-Tafeln (21-30). *Zeitschrift für Assyriologie* 63. 83–91.
- Puhvel, Jaan. 2011. *Hittite Etymological Dictionary* 8. Words beginning with PA. Berlin & New York: Mouton de Gruyter.
- Reiner, Erica. 1995. *Astral Magic in Babylonia.* Philadelphia: The American Philosophical Society.
- Simon Zsolt. 2013. Mágia az ókori Anatóliában. In Nagy Árpád Miklós (szerk.) *Az Olympos mellett. Mágikus hagyományok az ókori Mediterráneumban I. Egyiptom – Mezopotámia – Anatólia - Italia.* Budapest: Gondolat. 267–306.
- Simon Zsolt. 2015. A nagy hettita járvány. *Ókor* 14/3. 3–6.
- Simon Zsolt. s.a. Why did Paškuwatti's patient fail in the matrimonial bed? In Małgorzata Sandowicz & Olga Drewnowska (szerk.) *Fortune and Misfortune in the Ancient Near East (Proceedings of the 60th RAI, Warsaw, 2014).* Winona Lake: Eisenbrauns.
- Tischler, Johann. 1993. *Hethitisches etymologisches Glossar* III. T, D/2. IBS 20. Innsbruck: Institut für Sprachwissenschaft der Universität Innsbruck.
- Tischler, Johann. 2008². *Hethitisches Handwörterbuch. Mit dem Wortschatz der Nachbarsprachen.* IBS 102. Innsbruck: Institut für Sprachen und Literaturen der Universität Innsbruck.
- Ünal, Ahmet. 1977. M. Ö. Binyıl Anadolu'sunda Doğal Âfetler. *Naturkatastrophen in Anatolien im 2. Jahrtausend v. Chr. Belleten* 41/163. 423–472.
- Ünal, Ahmet. 2007. *Multilinguales Handwörterbuch des Hethitischen. A Concise Multilingual Hittite Dictionary. Hititçe Çok Dilli El Sözlüğü.* Hamburg: Kovač.
- Ward, David. 2006. *Stuttering and Cluttering. Frameworks for understanding and treatment.* Hove és New York: Psychology Press.